

махе, човјек достојан неба, кога су краљеви ове земље вољели и нису оклијевали да му повјере државне послове. Он је радећи божјом помоћи уређивао на обје стране обављајући световна дјела и држећи се Бога).

За датирање овог натписа може једино да послужи дио стиха „краљеви ове земље су га вољели“. То се вјероватније односи на дукљанске краљеве, а не на Немањиће послје Стевана Прво-вјенчаног.

Стиховани епитафи у леонинским хексаметрима остају на Јужном приморју и даље у употреби у XIII вијеку (епитаф; епископа Михајла из 1205. год. у Котору, епископа Сергија из 1299. год., епископа Деодата из 1254. год., у цркви св. Трипуна; у леонинским хексаметрима је и донаторски натпис Павла Барија са цркве св. Павла у Котору из 1263. године).

Архијекћѣонски сѣоменици од X до њочетѣка XII вијека

Типичан облик црквених грађевина од X до почетка XII вијека у дукљанској држави јесте једнобродна црквена грађевина издуженог брода, са пресвођеним бачвастим сводом, са апсидом полукружном изнутра и четвртастом споља. Овај тип грађевине има више варијанти које се могу формално класифицирати од простијих ка сложенијим, што никако не имплицира хронолошку диференцијацију.

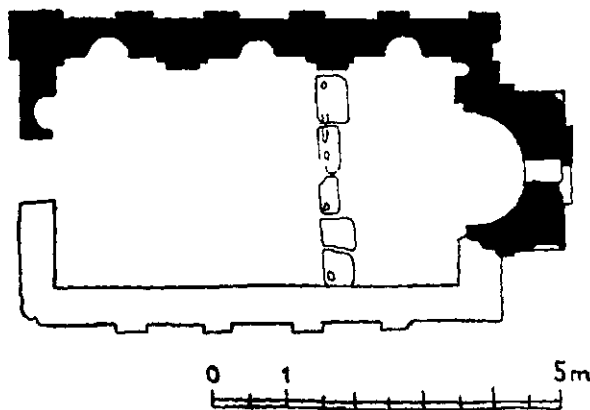
Једноставнијег су облика цркве св. Павла у селу Муо код Прчања у Боки Которској (ск. 66), црквица у млетачкој кули у

Ск. 66 — Основа цркве св. Павла у селу Муо код Прчања у Боки Которској

Старом Бару (ск. 71), црква св. Стевана на Дубцу код Дубровника у жупи Жрновици (ск. 41) и црква св. Мартина у Стонском пољу (ск. 43). Од свих ових црквених грађевина сачувани су само скромни остаци.

Црква св. Павла у селу Муо је омања црква са једним бродом, са апсидом полукружном изнутра а четвртастом споља. У данашњим рушевинама цркве нађени су фрагменти прероманске пластике флоралне декорације која одговара развијеној прероманској пластици касног XI вијека. Археолошка истраживања овдје нису вршена да би се о архитектури цркве могао донијети неки одређенији суд. Црквица у млетачкој кули у Старом Бару утопила се у зидине млетачког бастиона тако да нам је познат само њен унутрашњи простор, који је подијељен на два неједнака травеја са полукружном апсидом изнутра.¹³² Такође су познати само елементи основа цркава св. Стевана на Дубцу и св. Мартина у Стонском пољу.

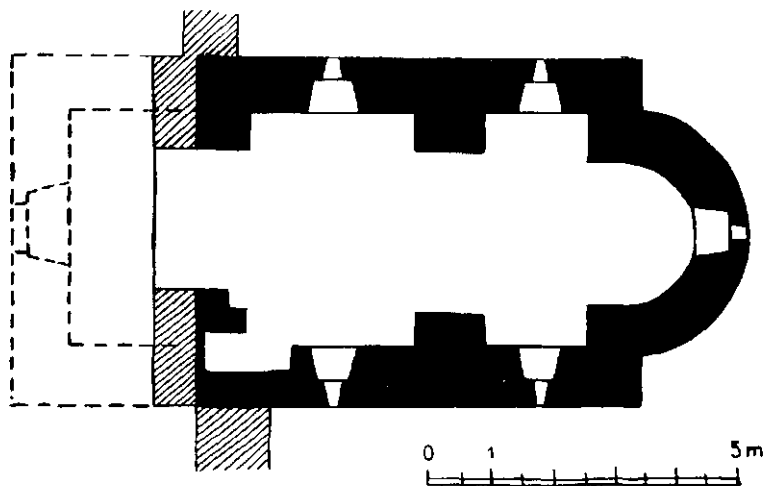

Ск. 67 — Основа цркве св. Томе у Кутима код Херцег-Новог

Типу оваквих једнобродних грађевина припадају цркве св. Михајла у Стону (ск. 42), св. Томе у Кутима (ск. 67) св. Ђорђа у Титограду (ск. 68). Наос је по правилу пресвођен полуоблим (бачвастим) сводом који је надвишен слијепим кубетом (лантерна). Унутрашњи простор издијељен је на три травеја пиластрима потпорних лукова свода. Унутрашњост грађевине је на зидовима, нарочито на јужном и сјеверном зиду, разуђена комбинацијом ниша и лукова, тако да ове цркве, иако скромне по размјерама, дају утисак већег обухваћеног простора. Спољње стране зидова такође су разуђене луковима и компликованим системом лезена. Постоје бројне варијанте овог типа грађевине дуж јадранске обале.

¹³² Бошковић, н. д., 147—149.

Сматра се да је црква св. Михајла у Стону задужбина краља Михајла.¹³³ То је омања грађевина са јако наглашеном елевацијом и веома разуђеним ентеријером и фасадама. У њој су сачуване бројне фреске са ктиторским портретом краља Михајла, са моделом цркве у руци. Модел на овом портрету пружа извјесне допуне данашњем изгледу цркве — види се да је црква имала звоник, слијепо кубе а можда и трем. Скулптура у овој цркви, углавном дијелови каменог црквеног намјештаја и украшени прозори и врата, одговара развијеној прероманској пластици. Но, хронолошки однос грађевине, декоративне пластике и фресака тешко је установити и није сасвим сигурно да припадају истој фази гра-

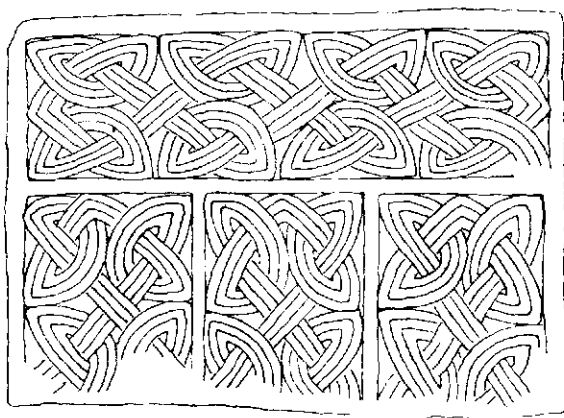
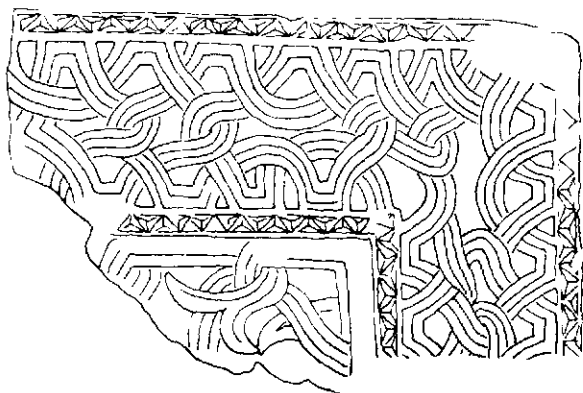
Ск. 68 — Основа цркве св. Ђорђа у Титограду

ђевинске дјелатности на овом објекту. Данас се у цркви налазе сачувани бројни фрагменти прероманске пластике који не потичу сви из саме цркве, већ и са неких других грађевина у околини (на примјер из цркве св. Мартина), и који се могу подијелити у неколико група које се међусобно стилски и хронолошки разликују (сл. 66, 67 и ск. 69). Основни проблем који намеће ова грађевина јесте хронолошки однос фреско-сликарства и архитектуре, који није ријешен. Зато се са сигурношћу може тврдити да су само фреске из времена владе краља Михајла а да је грађевина можда и нешто старија.

Истог типа грађевине је и црква св. Томе у Кутима изнад Херцег-Новог, у травунијској жупи Драчевици (ск. 67). Ктитор ове

¹³³ Lj. Karaman, *Crkvice sv. Mihaila kod Stona*, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* XV, 1928, 81—116; Lj. Karaman, *O vremenu gradnje Sv. Mihaila u Stonu*, *Vjesnik muzicalaca i konzervatora Hrvatske* IX, 3, 1960, 81. I. Zdravković, *Nacrti preromanske crkvice Sv. Mihaila u Stonu*, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* XII, 1960, 25—31; C. Fisković, *Ranoromaničke freske u Stonu*, *isti časopis*, 33—49.

цркве је остао непознат, али један топоним у непосредној близини цркве — брдо изнад Зеленике Драгомир — може се хипотетички повезати са Драгимиром, стрицем кнеза Владимира, који је владао у Травунији и погинуо у Боки Которској 1018. године. Црква је имала двије фазе зидања: првобитну фазу од које се сачувао сјеверни зид и дио апсиде чији начин зидања одговара начину зи-

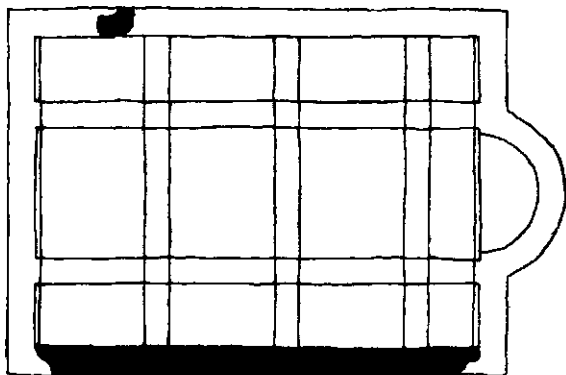
Ск. 69 — Примерци црквеног намјештаја из цркве св. Михајла у Стоњу

дања цркве св. Михајла у Стоњу и јужни зид президан касније. Начини зидања сјеверног и јужног зида битно се разликују: први је зидан од ломљеног ситног камена и фрагмената цигала утопљених у малтер, а други од правилних већих квадера. На овом зиду нема ниша. Приликом ископавања нађени су фундаменти каменог иконостаса који је подигнут пошто је јужни зид президан. Парапетна плоча са композицијом — два анђела обожавају крст,

једно од ријетких ремек-дјела прероманске умјетности код нас, хронолошки одговара презиђивању јужног зида, а не првобитној грађевини. Велика количина ситних фрагмената фресака нађених у шуту такође се може везивати за ову фазу рада на грађевини. Фрагменти су до те мјере уситњени да нису подобни за свестрану стилску анализу и датовање. Само хипотетички се могу фреске датирати у крај XI и поч. XII вијека.

Црква св. Ђорђа на Титоградском гробљу (ск. 68) доживјела је толике преправке да се опажају само неки елементи прероманских грађевина оваквог типа, као на примјер слијепо кубе.¹³⁴

У Бару је постојала још крајем XVII вијека традиција да је црква св. Ђорђа на Лонци подигнута на темељима цркве св. Теодора, када је ова изгорјела (ск. 70 и сл. 73). Ову обнову извр-

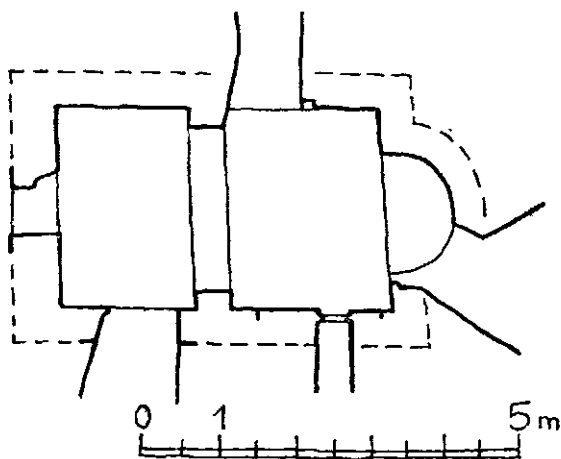
Ск. 70 — Реконструкција основе цркве св. Теодора у Старом Бару

шио је барски архиепископ Ђорђе, према надгробном натпису који се некад налазио у цркви, и вјероватно је као свом заштитнику по имену посветио св. Ђорђу. На жалост, не зна се када је живио овај архиепископ Ђорђе. У цркви св. Ђорђа сахрањен је краљ Грубеша. Ископавања на Лонци у Бару потврдила су постојање двије цркве, једне изнад друге. И старија и млађа црква су тробродне базилике. Црква св. Ђорђа у облику основе подражава старију цркву св. Теодора, само што је по димензијама нешто већа. Грађена је у облику тробродне базилике са квадратним ступцима који одвајају бродове. Главна апсида је и споља и изнутра полу-

¹³⁴ А. Дероко, *Монументална архитектура*, 18 и Дероко, *Народна старина* XXIX, 208—211.

кружна и двије нише крај ње замјењују протезис и ђаконикон. Данас су сачувани само темељи, али се елевација да реконструирати према једној старој гравири Бара из 1571. године, гдје се јасно види базиликална конструкција и одвојен звоник.¹³⁵

Од свих наведених цркава одудара по конструкцији, размјерама и начину зидања црква св. Петра у селу Чичеву код Требиња¹³⁶ (ск. 37). Црква св. Петра помиње се први пут у *Барском родослову* 1078. године, када је у њој сахрањен краљ Радослав, који се био пред Бодином повукао у Травунију гдје је и умро („... sepultus est cum grande honorificentio in monasterio sancti Petri

Ск. 71 — Основа цркве у млетачкој кули у Старом Бару

in Samro...“). Поставило се питање која је то црква у Травунији — Св. Петар у Бијелој у Боки Которској или Св. Петар у селу Чичеву код Требиња. Израз *in Samro* тешко се може везати за цркву св. Петра у Бијелој гдје поља нема, већ за цркву у Чичеву, у пространом Требињском пољу. Пошто писац *Барског родослова* ову цркву назива *monasterium*, највјероватније да је она била од прије 1078. године бенедиктинска опатија. План и монументалност цркве одговара типовима црквених грађевина које бенедиктинци шире преко цијеле Европе и подижу их уз своје опатије. До данас су се сачувале импозантне рушевине ове цркве крстообразног плана са нартексом и два звоника у траговима темеља. Апсиде су изнутра полукружне, а споља четвртасте. Црква је морала имати кубе већих размјера.

¹³⁵ Бошковић, *Стари Бар* XII, 12—20.

¹³⁶ S. Delić, *Petrov manastir kod Trebinja*, Glasnik ZMBH XXIV, 275, XXV, 129.

Скулптура и сликарство

Развој прероманске скулптуре од IX до XII вијека тешко је пратити,¹³⁷ јер изразитог прелома у декоративном систему и стилизацији нема. И надаље су у употреби сва четири декоративна система — геометријски, флорални, животињски и антропоморфни. Само, уопштено речено, флорална декорација у XI вијеку је у интензивнијој употреби него у IX вијеку. Вјештина мајстора клесара је савршенија што се ближимо XII вијеку и преовлађивању новог романичког стила, како у клесарском резу тако и у цртежу на каменој површини. Углавном нестају грубе неправилности које су карактеристичне за скулптуру IX вијека. И употребљавани камен је бољег квалитета.

О клесарским радионицама у градовима, чији се, на примјер, један центар у Котору почетком IX вијека да назријети, за XI вијек тешко је ма шта рећи. Изгледа да је улога путујућих мајстора дошла до много већег изражаја и тиме и нивелисање умјетничке вриједности дјела. Да ли су и страни мајстори одиграли одређену улогу, не зна се.

Као најзначајније ремек-дјело скулптуре са краја XI или са почетка XII вијека може да се наведе парпетна плоча из цркве св. Томе у Кутима изнад Херцег-Новог (ск. 39 и сл. 58, 59). На плочи је приказана композиција — два анђела обожавају крст. Цијела композиција има јасно изражену тенденцију ка симетричности. Испод кракова крста, у слободном простору укомпонована су два орла раширених крила и окренутих глава ка крсту, док су на горњој греди у лози уплетене животиње и птице смјелих изломљених покрета. Од геометријске орнаментике задржала се само трочлана преплетна трака као украс крста. Стилизација самих анђела, иако у основној концепцији још примитивна, показује извјесна финија рјешења као полупрофил, а не фронтално окренут лик у IX вијеку, благо нагнута глава и дискретан покрет тијела. Исто тако су добро изведени набори на одијелу. Изразито „разрогачене“ очи, својствени елемент антропоморфне прероманске декорације уопште, исто тако су елемент ранороманског сликарства, како се то да уочити на фрескама из цркве св. Михајла у Стону. Узевши у обзир да је сва прероманска скулптура била бојена живим бојама, сличност између скулптуре и сликарства морала је бити много упадљивија.

Прероманска скулптура из XI вијека на Јужном приморју најбоље је позната у Котору и Стону. У Котору као примјер можемо навести једну обрађену греду са круговима од трочлане траке и розетама у њима, затим фрагменте греде и парпетне плоче

¹³⁷ Ј. Стојановић-Максимовић, *О средњовековној скулптури на Црногорском приморју*, Историски гласник III—IV, 1931, 71—86; Ј. Стојановић, *О средњовековној скулптури Боке Которске*, Споменик САН СЦП, 1953, 103—107; Ј. Стојановић-Максимовић, *Неколико прилога историји уметности у Боки Которској*, Споменик САН СЦП, 1956, 49 и д.

са јако развијеном лозом, или једну парапетну плочу са сличном лозом и крстом. На жалост, за све ове комаде пластике, који се данас чувају у Котору, не зна се са којих споменика потичу. У ову групу могао би да спада и један фрагменат узидан у нову цркву на Превлаци код Тивта. Исто тако апсолутну хронологију фрагмената прероманске пластике у цркви св. Михајла у Стону и другим стонским црквама није могуће извести јер велика збирка фрагмената у цркви св. Михајла сигурно не потиче само из ове цркве. На примјер, парапетна плоча покривена трочланим круговима у којима се налазе розете била је раније као сполија у цркви Госпе од Лужина (XIII вијек) у Стонском пољу па је касније пренијета у цркву св. Михајла (сл. 66), иако сигурно ни првобитно не потиче из цркве Госпе од Лужина. По начину клесања, орнаментици и врсти камена, стонска прероманска пластика може се подијелити на три групе, од којих прва, сасвим малобројна, припада IX вијеку, друга се може везати за декорацију помињаног натписа Михајла Вишевића из 927. године (ск. 53), а трећа у грађевинску дјелатност за владе краља Михајла (сл. 72). Наравно да у овакву подјелу могу да се уврсте само карактеристични примјерци, а маса ситнијих фрагмената остаје неподијељена.

Најзначајнија сликарска дјела дукљанског периода су фреске у цркви св. Михајла у Стону, које је дао изградити краљ Михајло¹³⁶ (сл. 65, 68, 69). Сачуване сигнатуре на фрескама су латинске. Цијела унутрашњост цркве (зидови, нише и свод) била је покривена фрескама — представама светаца на зеленом и плавом позађу. На бочним зидовима сачувано је неколико већих фрагмената од којих се истичу портрет самог ктитора краља Михајла, лик св. Ђорђа са сигнатуром /GE/O/R/GIVS, Јован Крститељ, четири јеванђелиста на престолима и неколико мањих фигура светаца у веома богато орнаментисаним одорама. Изнад портрета краља сачувани су остаци композиције гдје је био приказан патрон цркве, арханђел Михајло као мјерач душа на страшноме суду. Једна од душа представљена је као мушки акт. У апсиди насликана је сцена земаљског раја са актима Адама и Еве поред дрвета са змијом. На апсидалном луку приказан је Христ и око њега пророци. Фреске у погледу стила спадају у круг раноромантичких фресака Италије XI—XII вијека. Строги фронтализам у црквеним композицијама који истиче непомићност и непромјенљивост није наглашен и примјећује се тенденција ка уобличавању покрета, али је на фрескама цркве св. Михајла још далеко од слобода које има италијанско сликарство XIII вијека. Мајстор фресака у св. Михајлу ближи је италијанским локалним школама, којима су строга, али фино моделовања форма и цртеж византијског сликарства XI вијека страни, и који имају много грубља и примитивнија средства за умјетничко изражавање. Ефекти које сликар постиже јасним фрескама боја са израженим контрастима и линеарно наглашеним

¹³⁶ Види Караџа, н. м.

цртежом одговарају истим достигнућима западног сликарства крајем XI вијека у Италији, Француској и Шпанији. По вриједности, фреске у цркви св. Михајла у Стону не спадају у највећа достигнућа сликарства свога времена и могу се поредити са фрескама слабијих локалних мајстора који су нпр. радили у то вријеме фреске у Верони (цркве San Pietro in Carnaro, SS. Celso e Nazaro). Посебну пажњу привлачи ктиторски портрет краља Михајла гдје је краљ представљен у полупрофилу са моделом цркве у руци. Лик нема све портретне вриједности, јер веома подсјећа на ликове владара на јужноиталијанским минијатурама, као на примјер у кодексу *Donizo Canusios, pbr. et monachus, Vita Mathildis*, који је писан и илустрован за Матилду Тосканску у првој четврти XII вијека.

Других сликарских дјела у дукљанском периоду готово да нема. У цркви св. Томе у Кутима нађено је у шуту веома много фрагмената фресака које се везују за ранороманско преграђивање цркве крајем XI или почетком XII вијека. Но, фреске су до те мјере уситњене да нису подобне за свестранију стилску анализу. На неколико боље очуваних фрагмената може се опазити оштра стилска разлика према фрескама из цркве св. Михајла у Стону. Фрагменти фресака из цркве св. Томе у Кутима спадају у круг византијског сликарства са почетка XII вијека.

Кулинови

У периоду од IX до XII вијека није на територији дукљанске државе и у јужноприморским градовима био раширен велики број култова.¹³⁹ Њихова распрострањеност може се пратити по црквама

¹³⁹ С. Jireček, *Das christliche Element in der Topographischen Nomenclatur der Balkanländer*, Sitzungberichte der kais. Akad. der Wissenschaften in Wien, Phil.-hist. Cl. CXXXVI, Wien 1897 (К. Јиречек, *Хришћански елементи у топографској номенклаури балканских земаља*, Зборник Константина Јиречека, Посебна издања САН СССРXVI, 1959, 462—528); А. Dabinovic, *Kada je Dalmacija pala pod jurisdikciju carigradske patrijaršije*, Rad JAZU и у ССXXXIX, 1930, 223 и д.

Списак црква посвећених појединим свецима:

Св. Андрија апостол: Једна капела посвећена апостолу Андрији налазила се, по *Барском родослову*, уз двор кнеза Војислава у жупи Прапратни. Олтар са каменим циборијем у цркви св. Трипуна у Котору из 809 год. био је посвећен св. Андрији „*суп sociorumque maiorem*“, тј. Андрији првозаступнику и осталим апостолима. У данашњој готичкој цркви св. Андрије код Зеленике у Боки Которској нађено је фрагмената преплетне прероманске пластике.

Св. Викентије: Црква посвећена овом свцу помиње се негде у Боки Которској први пут 1124. год. Од тада јој нема трага.

Св. Гаврило арханђел: На острву Габрио (Страдиоти, Св. Марко) постојала је црква св. Гаврила 1018 год. када је у њој убијен краљ Драгимири.

Св. Димитрије: Овом свцу заједно са св. Срђем и св. Николом подигао је у XI веку ђакон Албелин, син Берголина цркву на брду изнад Тивта.